

RF – Rogalandsforskning. <http://www.rf.no>

**Jåttå som nasjonal fellesoperativ
kommando;
Regionale muligheter og trusler**

RF-2001/014

RF – Rogalandforskning. <http://www.rf.no>

Vår referanse: 7256000/32	Forfatter(e): Martin Gjelsvik, Jon Moxnes Steineke	Versjonsnr. / dato: Vers. 1 / 08.01.01
Ant. sider: 21	Faglig kvalitetssikrer:	Gradering: Åpen
ISBN: 82-490-0090-0	Oppdragsgiver(e): Jærrådet	Åpen fra (dato): 08.01.01
Forskningsprogram:	Prosjekttittel: Jåttå som nasjonal fellesoperativ kommando: Regionale muligheter og trusler	

Emne: Rapporten dokumenterer de direkte og indirekte regionale virkninger av endret aktivitetsnivå ved Forsvarskommando Sør og NATO kommandoen i Stavanger. Bakgrunnen er at Forsvaret vil samle de nåværende Forsvarskommando Sør (Jåttå i Stavanger) og Forsvarskommando Nord (Reitan ved Bodø) til en felles kommando. Tre alternativer med tilhørende konsekvenser for Stavanger-regionen utredes:

- a) Felleskommandoen legges til Jåttå
- b) Felleskommandoen legges til Reitan
- c) Felleskommandoen legges til Reitan og NATO-kvarteret på Jåttå legges ned

Emne-ord: Regionale virkninger, Forsvarskommando Sør, NATO

RF - Rogalandforskning er sertifisert etter et kvalitetssystem basert på NS - EN ISO 9001

Prosjektleder
Martin Gjelsvik

for RF - Rogalandforskning
Gottfried Heinzerling

Innhold

Sammendrag	1
Forord	2
1 FRAMTIDIG NASJONAL KOMMANDOSTRUKTUR: AMBISJONER OG VURDERINGER.....	3
1.1 Bakgrunn	3
1.2 Valgets kvaler: to rivaler	4
1.3 NATO på vektskålen	7
2 ARBEIDSMARKEDET OG ANDRE RAMMEBETINGELSER I ROGALAND.....	10
3 REGIONALE RINGVIRKNINGER AV AKTIVITENE VED JÅTTÅNUTEN	11
3.1 Personlige kjøp av varer og tjenester	12
3.2 Organiserte anskaffelser og lokale underleverandører.....	13
3.3 Mulige virkninger på opplærings- og utdanningsmiljøer.....	13
4 ULIKE UTVIKLINGSALTERNATIVER.....	14
4.1 Samlet norsk forsvarskommando i nord (Reitan).....	14
4.2 Samlet norsk forsvarskommando i sør (Jåttå)	15
4.3 Framtidsutsiktene for JHQ NORTH.....	16
5 ARGUMENTENE FRA NORD.....	18
6 KONKLUSJONER.....	19
7 REFERANSER.....	21

Sammendrag

I regional sammenheng er aktivitetene på Jåttå en godt bevart hemmelighet. I realiteten er den integrerte Forsvarskommando Sør og NATO-kommandoen på Jåttå i Stavanger ikke bare et militært kommandosenter, den utgjør også et kompetansesenter av dimensjoner. Den integrerte organisasjonsformen legger til rette for kontinuerlig kompetanseoverføring fra NATO-allierte til det norske forsvaret. Potensielt kan deler av denne kompetansen også tilflytte det sivile samfunn. Strategi, ledelse, logistikk, sikkerhet og IT er stikkord.

Følgende faktorer taler for en plassering på Jåttå:

- økonomi
- det nye og mer nyanserte trusselbilde
- større muligheter for å beholde NATO-kommandoen på norsk jord
- et bredere og mer spesialisert arbeidsmarked

Et nytt militært trusselbilde, med stadig mer krevende rammebetingelser for forsvaret av Norge, stiller nye krav til Forsvarets operative enheter. Det skal opprettes et samlet nasjonalt hovedkvarter under en sjef for å få et mer kostnadseffektivt kommandosystem. Valget av et nasjonalt hovedkvarter står mellom Forsvarskommando Sør-Norge (FKS) på Jåttå i Stavanger og Forsvarskommando Nord-Norge (FKN) på Reitan ved Bodø.

Med det felles operative hovedkvarteret samlet i Reitan vil i første omgang de nasjonale kommandostabene for sjø, luft og land legges ned i Stavanger. Dette representerer anslagsvis 100 årsverk. På kort sikt vil altså virkningene av en samling til Reitan innebære at hundre stillinger legges ned ved Jåttå. De øvrige sivile og militære arbeidsplassene vil bli opprettholdt som støtte for NATO-hovedkvarteret i form av vakt, sikrings- og sambandstjenester, men disse vil etter hvert reduseres i antall. Imidlertid vil etter all sannsynlighet også NATO-basen på noe lengre sikt bli lagt ned. Det er nemlig lite trolig at NATO selv vil bygge opp et støtteapparat i Stavanger.

Dersom Stortinget følger Forsvarssjefens innstilling og oppretter det felles operative hovedkvarteret i Stavanger og Jåttå, vil antall arbeidsplasser øke. Det er antydning at den norske hovedkommandoen vil styrkes med 60 norske militære. I tillegg kan NATO komme til å overføre luftoperasjonsenheten fra Reitan som i dag består av ca 100

årsverk. Ved en overføring vil imidlertid bemanningsbehovet bli mindre, anslagsvis 60 stillinger.

En samling på Jåttå vil legge forholdene til rette for en fortsatt integrering med NATO og vil øke sannsynligheten for en fortsatt tilstedeværelse av alliert personell på norsk jord. Med en slik samling vil over 700 personer ha sin arbeidsplass på Jåttå, de fleste med høyskole- eller fagutdanning.

Sannsynligheten for at det felles regionale NATO-hovedkvarteret også blir nedlagt øker dersom den nasjonale felleskommando legges til Reitan. Øverstkommanderende for de allierte styrkene i Europa, general Joachim Spiering, uttaler at ”den nordnorske byen mangler det meste som behøves av sivil infrastruktur for å være vertskap for et internasjonalt samfunn på flere hundre personer. Stavanger har derimot et internasjonalt miljø, internasjonale skoler og barnehager, nærhet til Kontinentet samt korte og direkte flyruter til sentrale europeiske byer”¹.

En fjerning av NATO-hovedkvarteret vil få store konsekvenser for det internasjonale miljøet i Stavanger-regionen. De direkte virkningene er at ca 250 NATO-ansatte og omtrent like mange stillinger i den norske støttestaben vil bli borte, dvs ca 500 arbeidsplasser. De indirekte virkningene blir også betydelige: Regionalt etterspør de ansatte og deres familier en rekke tjenester: ca 460 boliger/leiligheter, 6000 innenlandske og 1350 utenlandske flyreiser, 7000 hotelldøgn, ca 100 elevplasser på de internasjonale skolene, i tillegg til fritid og forbruk. I tillegg anslås det samlede konsum forsiktig til 63,8 millioner.

Forord

I denne utredningen beskrives kriteriene og argumentene i vurderingen av alternativene Jåttå og Reitan for lokalisering av en felles forsvarskommando for Norge. Kildene er Forsvarssjefens innstilling (den åpne delen), en rekke artikler i aviser og tidsskrifter, samt samtaler med avdelingen for samfunnskontakt ved Jåttå.

¹ General J. Spiering i intervju med Stavanger Aftenblad 18.01.00

I avveilingen av regionalpolitiske hensyn mot internasjonale forpliktelser blir det lagt særlig vekt på å belyse mulige ringvirkninger for Stavanger-regionen ved at en felles forsvarskommando legges til Jåttå i Stavanger.

Oppdragsgiver for utredningen er Jærrådet. En arbeidsgruppe bestående av næringssjef Norvald Skretting, Rogaland Fylkeskommune; Næringssjef Svein Arild Holmen, Stavanger Kommune; og dagligleder av Jærrådet Sigbjørn Husø, har fungert som premissgivere og bidratt med nyttige innspill. Hjertelig takk! Takk også til Trond Hellebust for kritisk gjennomlesning av et tidligere utkast og mange forbedringsforslag.

Et foreløpig utkast til rapport ble forelagt oppdragsgiver i midten av desember 2000.

1 Framtidig nasjonal kommandostruktur: ambisjoner og vurderinger

1.1 Bakgrunn

Forsvarets ledelse og struktur er under omdanning. Forsvarsstudien 2000 (FS 2000) og Forsvarspolitisk utvalg uttalte i NOU 2000:20 "Et nytt forsvar" at med en ny og slankere styringsstruktur er dagens ledelse for stor og topptung. Dobbeltarbeid skal elimineres og ansvars- og arbeidsfordeling skal klargjøres. Utvalget konkluderte på denne bakgrunn med at Norge ikke lenger har behov for to nasjonale hovedkvarter. Det bør i stedet opprettes et samlet nasjonalt hovedkvarter under en sjef for å få et mer kostnadseffektivt kommandosystem. I tillegg foreslås det opprettet to distriktskommandoer og åtte territorielle kommandoer. Viktige premisser er også at ambisjonene om å kunne stå i mot en storstilt invasjon er forlatt og at alliert avhengighet relativt sett er økende. Evnen til alliert forsterkningsplanlegging er derfor et vesentlig moment i forhold til den framtidige strukturen.

FS 2000 legger også stor vekt på reaksjonsevne og kvalitet. Kvalitet dreier seg i stor grad om kompetanse, og Forsvaret innser at også de må konkurrere på arbeidsmarkedet. Tilgang på relevant kompetanse er dermed et sentralt premiss for lokalisering av det fellesoperative hovedkvarteret. Økonomiske beskrankninger understreker behovet for realisering av synergier og gjennomføring av kostnadsbesparende tiltak. Den

landsdekkende tilstedeværelse opprettholdes først og fremst gjennom territorielle hær- og heimevernsavdelinger.

1.2 Valgets kvaler: to rivaler

Valget av et nasjonalt hovedkvarter (FOKH) står mellom Forsvarskommando Sør-Norge (FKS) på Jåttå i Stavanger og Forsvarskommando Nord-Norge (FKN) på Reitan ved Bodø. Andre alternativer vurderes ikke, fordi de to nevnte alternativene er de eneste med tilfredsstillende fysisk infrastruktur (beskyttede fjellanlegg, operasjonsrom, nødvendige kommunikasjonssystemer). Dette er et avgjørende argument i en tid da Forsvaret er utsatt for sparekniven. Forsvarssjefen anbefalte i november 2000 at den felles forsvarskommandoen legges til Jåttå. Men saken er ikke dermed avgjort. Forsvarsdepartementet har nedsatt åtte egne arbeidsgrupper som utreder lokaliseringalternativene, og arbeidsgruppe 5 har ifølge media anbefalt at det nasjonale hovedkvarteret legges til Reitan. Internt i Forsvaret er altså meningene delte. Argumenter tillegges ulik vekt, bl.a. i avveilingen mellom nasjonale og internasjonale oppgaver og premisser. Usikkerheten skyldes også at andre enn rent forsvarsmilitære argumenter blir trukket fram i lokaliseringdebatten.

Lokaliseringen av det framtidige felleoperative hovedkvarter må ses i lys av så vel sikkerhetspolitiske som militær-politiske forhold. Det er ikke bare et militært spørsmål hvordan nasjonale eller allierte hensyn skal telles med i denne vurderingen. En vektlegging av nasjonale hensyn innebærer tradisjonelt en fokusering på den mest utsatte landsdel i forhold til en mulig væpnet konflikt samt en sentral beliggenhet i forhold til ressursene i de nordlige havområder. Et slikt trusselbilde henger fortsatt igjen i deler av Forsvaret, og synes å se bort fra det faktum at de økonomisk største verdiskapende aktiviteter finnes langs vestlandskysten. Vestlandsregionen har rike marine, gass- og oljeressurser og en tidsmessig infrastruktur. De viktigste og mest vitale næringsklyngene finnes på Vestlandet, og denne landsdelens andel av eksport og den økonomiske verdiskapingen i Norge er økt det siste tiåret². Videreutviklingen og forvaltningen av disse ressursene, som norsk økonomi i stor grad hviler på, krever en kompetent og fleksibel beredskap med evne til å takle uventede og truende situasjoner.

² Stavanger Aftenblad 06.01.01

En regional storkonflikt i nordområdene er et langt fjernere scenario i dag enn tidligere, selv om en begrenset konflikt ikke kan utelukkes. Forsvarssjefen forutsetter dessuten at kontakten med russiske styrker i fredstid skal ivaretas av FOKH eller alternativt av en landsdelskommando lokalisert til Harstad. Rent generelt legger militær strategisk tenkning i dag langt større vekt på forsvar av infrastruktur og grunnlaget for økonomisk verdiskapning.

Forsvarssjefen skriver videre at ”ledelse av fellesoperasjoner innebærer å lede en koordinert innsats av sjø-, luft- og landstridskrefter. I denne sammenheng kan både sjø- og luftstridskrefter ledes fra hvor som helst bare de nødvendige sambands- og informasjonssystemene er tilgjengelige. Ledelse av landstridskrefter krever derimot tilstedeværelse av ledelselementer på taktisk nivå. Dette er imidlertid ivarettatt gjennom de taktiske, territorielle kommandoer og den mobile divisjonskommandoen”³. En del av de nordnorske distriktsargumenter kan dermed ivaretas ved tilstedeværelse av Forsvaret på andre nivåer. En av to såkalte landsdelskommandoer er foreslått lokalisert til landsdelen (Harstad), det samme er tre av åtte forsvarsdistrikter (Bodø, Indre Troms og Garnisonen i Porsanger).

I den nye organisasjonsmodellen vil Forsvaret fortsatt ha en betydelig tilstedeværelse i Nord-Norge, selv med den operative felleskommandoen lagt til Stavanger. Tilstedeværelse av militære enheter på nordnorsk territorium skulle derfor være ivarettatt. Forsvarssjefen skriver ”Fokus i det fellesoperative hovedkvarteret må være på mobile operasjoner. Andre nivåer enn det fellesoperative bør i utgangspunktet ta seg av de territorielle og støttende oppgaver...”

Følgende oppgaver på operasjonelt og taktisk nivå vil være dimensjonerende for de samlede framtidige ledelsesbehov:

1. Stanse eller avvise begrensede angrep mot norsk område, herunder krisehåndtering og sikring av vitale samfunnsfunksjoner
2. Motta og samvirke med allierte styrker, samt deltakelse i internasjonale styrkestrukturer og operasjoner

³ Fra den åpne delen av Forsvarssjefens innstilling: www.fo.mil.no/kommandostruktur/

Evnen til å beholde og kontinuerlig forbedre kritiske ledelseskapasitet og –kompetanse vil bli avgjørende for nasjonal og internasjonal troverdighet. Med den kvantitative bemanningsreduksjonen i det norske forsvaret som omstruktureringen og økonomisering av ressursene fører med seg, vil den relative avhengigheten av allierte styrker øke. *Framtidens kritiske kompetanse (eller kjernekompetanse for å bruke et uttrykk fra det sivile) vil dermed bli evnen til alliert forsterkningsplanlegging, evnen til rask og smidig mottak av forsterkningsstyrker og koordinering og samhandling mellom disse.* Evnen til planlegging og deltakelse i internasjonale operasjoner får også økt betydning.

Dagens løsning med et nasjonalt hovedkvarter som er samlokalisert, og til dels integrert med et NATO hovedkvarter (JHQ NORTH), ivaretar muligheten for en smidig kommandooverføring fra nasjonal til alliert kommando i en krigssituasjon. Denne fleksibiliteten vil kunne vise seg å være av stor betydning for å unngå at det i en overføringsperiode oppstår et ledelsesmessig vakuum. At organisatoriske strukturer og personlige relasjoner dermed allerede er på plass i en eventuell konflikt vil kunne redusere både tids- og ressursbruk vesentlig. Den erfaringsbaserte allierte felleskompetansen som i en årrekke er bygd opp på Jåttå er en type myk infrastruktur som neppe kan overvurderes i en kritesituasjon. I en vurdering av de to ulike alternativene må slike ”myke” infrastrukturer tillegges vel så stor vekt som den fysiske infrastrukturen. Denne ”usynlige” kompetanse har lett for å bli oversett i utredninger om organisasjoner og styringsstrukturer, åpenbart også i Forsvaret.

I Forsvarssjefens anbefaling av Jåttå er følgende faktorer spesielt vektlagt:

- Realisering av størst mulig økonomiske innsparinger. Ved en etablering på Jåttå spares 25 millioner kroner årlig i forhold til Reitan-alternativet.
- Kostnadseffektiv vedlikehold av nødvendig fellesoperativ kompetanse
- Tilfredsstillende og kostnadseffektiv løsning av nasjonale og internasjonale oppgaver i fred, krise og krig.
- En kostnadseffektiv og fremtidsrettet kobling til NATOs kommando og styrkestruktur

En lokalisering på Jåttå gir de beste forutsetninger for å opprettholde og videreutvikle fellesoperativ kompetanse i et internasjonalt miljø, samt de beste muligheter for å være med å påvirke vårt forhold til NATO. Disse egenskapene øker i betydning i takt med

Norges internasjonale forpliktelser som aktør i fredsskapende arbeid. Gjennomføring av slike aktiviteter krever en nasjonal kommando som har erfaring i internasjonalt samarbeid og ledelse av internasjonale operasjoner.

Forsvarssjefen legger betydelig vekt på kompetanse og ledelseskvaliteter. Beslutningen om å opprette ett fellesoperativt hovedkvarter som erstatning for de nåværende to begrunnes nettopp med at det allerede i dag er problemer med å produsere tilstrekkelig personell med nødvendig kompetanse til å bekle stillingene i to hovedkvarter. Det er en allmenn oppfatning i Forsvaret at dette problemet vil bli forsterket i framtiden. Dermed blir det vesentlig at hovedkvarteret har god tilgang både til et bredt arbeidsmarked for partnere og ektefeller til militært tilsatte så vel som et attraktivt boligmarked. Stavanger-regionen har et svært fleksibelt arbeidsmarked, et sammensatt næringsliv med spesielle behov for ledelse og koordinering av kompliserte prosjekter, og ledelse og tilrettelegging for helse, miljø og sikkerhet. Høgskolen i Stavanger har utviklet et relevant undervisningsopplegg for samfunnssikkerhet.

1.3 NATO på vektskålen

Forsvarssjefen har som vist ovenfor lagt betydelig vekt på Norges forhold til NATO i sin anbefaling. Forholdet til NATO er imidlertid ikke entydig. Den delvise integrasjonen på Jåttå av et nasjonalt hovedkvarter og NATO-kommandoen Joint Headquarters Allied Forces NORTH Europe (JHQ NORTH) kan snus i favør av Reitan, avhengig av hvilke premisser og forutsetninger som legges til grunn. For det første kan det hevdes at alliert innsyn ikke er et ubetinget gode i alle tenkelige krisesituasjoner. Norske informasjons- og kommunikasjonssystemer må kunne skjermes, og atskilte fysiske operasjonsrom må være tilgjengelig for FOHK. I relasjon til Jåttå kan det reises tvil om det kan opprettes full skjerming av norsk informasjon og kunnskap og dermed om full suverenitetshevdelse kan ivaretas⁴. Det samme argumentet kan imidlertid brukes mot Reitan som huser både et nasjonalt luftoperasjonssenter og det allierte luftkommandosenteret COAC3.

⁴ På henvendelse til presseansvarlig ved Jåttå opplyses at en eventuell skjerming overhodet ikke framstår som et problem

Alle veletablerte institusjoner har den grunnleggende innstilling at oppgaver og omgivelser bare endrer seg sakte. Forsvaret er intet unntak. Det er derfor ikke overraskende at den kalde krigs fiendebilder fortsatt holdes i live. Mange, spesielt innenfor Forsvaret, vil i så fall legge til grunn at det mest sannsynlige operasjonsområdet også i framtiden vil befinne seg i Nordområdene. Et slikt etablert fiendebilde vil så vel i nasjonal som i NATO-sammenheng tale for en lokalisering til Reitan. Med et mer nyansert og komplisert fiendebilde kan det sås tvil om grunnlaget for en slik beslutning. Den type endringer som det norske forsvaret nå vil gjennomføre, har allerede blitt implementert i andre NATO-land. De alliertes tilpassingsevne har altså vært større enn den norske de siste 10 årene. Et oppdatert fiendebilde må inkludere mulighetene for internasjonal terrorisme og masseødeleggelse av miljø, tilslag mot vital fysisk og kunnskapsmessig infrastruktur, som eksempelvis datasystemer. Norges internasjonale rolle, nå sist som medlem av Sikkerhetsrådet, gjør landet mer synlig og aktuelt for slike aksjoner.

Overfor våre allierte kan det videre hevdes at Norge har påtatt seg et spesielt ansvar for Nordområdene og den arktiske del av Europa, og dermed kan opprettelsen av vårt eneste fellesoperative hovedkvarter på SørVestlandet gi feil politisk signal til NATO. Norge må fortsatt ha et troverdig forsvar i nord, noe som kan bidra til stabilitet i området også i framtiden. Dette hensynet må imidlertid veies mot norsk deltakelse i internasjonale operasjoner, en dimensjon som synes å få relativt større vekt framover. NATO bør imidlertid ikke ha noen problemer med signalene fra Forsvarssjefens anbefaling om Jåttå. Ved å ha mobile styrker i Nord-Norge for manøver og et hovedkvarter i Stavanger for planlegging og kontroll av utførelsen vil Norge vise at vi både har ambisjoner om fortsatt forsvar av Nord-Norge samtidig som vi orienterer oss mot Europa.

Et springende punkt er hvorvidt NATO-kommandoen på Jåttå blir værende i Norge. Det er stor enighet om at norske interesser er tjent med et nærvær av et flernasjonalt NATO-hovedkvarter på norsk jord. NATO har nylig selv gjennomgått en omstrukturering av sitt såkalte "tredje kommandonivå" med betydelig rasjonalisering. Stavanger stadfestet sitt fortsatte kandidatur så sent som i mars 2000, en beslutning som etter alt å dømme vil ligge fast i minst fem år. Øverstkommanderende for de allierte styrkene i det nordlige Europa, general Joachim Spiering, har gjort det klart at NATO neppe følger med på

flyttelasset nordover dersom norske myndigheter vedtar å legge den framtidige felles forsvarskommandoen til Reitan⁵. Dersom en slik uttalelse tas som et varig uttrykk for NATOs prioriteringer, vil Norge altså bli stående uten en felleskommando med en flytting av FOHK til Reitan.

På den annen side må vi være realistiske nok til å innse at en plassering av FOHK på Jåttå ikke er en garanti for en tilstedeværelse av JHQ NORTH i Norge. For de som hevder at Stavangerregionen ligger militærstrategisk avsides, vil Jåttå-alternativet for FOHK framstå som mer risikabelt fordi NATO-beinet på sikt kan brekkes av. Vurderingen av fremtiden til JHQ NORTH vil avhenge av gjennomføringsevnen av og kvaliteten på dens internasjonale operasjoner. Slik sett er dens rolle som leder av KFOR 5 i Kosovo den første virkelige prøvestein. En suksess vil ikke bare tale til Jåttås fordel, men kan ha betydning for om NATO overhodet skal beholde sitt tredje kommandonivå (som altså JHQ NORTH er en del av). For Norge bør det være en viktig politisk utfordring på denne måten å kunne påvirke NATOs framtidige infrastruktur og våre relasjoner til den. Også i et lengre perspektiv vil en kostnadsdeling og synergier med NATO ha en gunstig effekt på norsk ressursbruk.

Forholdet til NATO er imidlertid ytterligere komplisert. Reitan huser i dag den allierte luftkommando COAC 3. Med en etablering av det fellesoperative hovedkvarteret på Jåttå vil det være militæroperativt og økonomisk fornuftig å flytte COAC sørover. På sikt kan dermed fjellanlegget på Reitan stenges, noe som betyr en ytterligere besparelse. Norske argumenter taler dermed til fordel for Jåttå. Men også i forhold til en fortsatt opprettholdelse av et COAC i Norge følger det usikkerhet. NATO vurderer selv sine kostnader, og med to andre COACs grensende til Nordsjøen kan det være fristende å droppe en tredje med beliggenhet i Stavanger. Det er imidlertid rimelig å anta at en samlokalisering av COAC, JHQ NORTH og et nasjonalt hovedkvarter vil være et interessant konsept for NATO fordi det byr på betydelige økonomiske og kompetansemessige synergier.

Ser vi ytterligere framover vil en slik samling antakelig styrke våre muligheter for å beholde ønsket alliert tilstedeværelse. Når NATO neste gang vurderer antall og plassering av sine hovedkommandoer på tredje nivå, vil Jåttå antakelig bli vurdert mot

5 Stavanger Aftenblad, 18.11. 2000

tilsvarende anlegg i Danmark. Vi bør stille oss slik nå at vi er best mulig posisjonert for en slik sammenligning og evaluering.

2 Arbeidsmarkedet og andre rammebetingelser i Rogaland

Turbulensen rundt lokaliseringen av den framtidige nasjonale kommandostrukturen med ett felles operativt hovedkvarter kommer på et tidspunkt da arbeidsmarkedet i Rogaland viser en bekymringsfull utvikling. Ved utgangen av november 2000 var det registrert 6952 helt ledige personer. Dette utgjør 3,5% av arbeidsstyrken og bringer fylket i et ganske uvant selskap⁶. Bare Finnmark har nå et høyere registrert ledighetsnivå i arbeidsstyrken enn Rogaland. Den negative utviklingen har skutt fart de siste månedene og må ses i sammenheng med utviklingen i olje- og leverandørindustrien.

De siste tallene viser at Rogaland erfarte en redusert sysselsetting i petroleumsrettet virksomhet på 9.400 personer (21%) fra august 1999 til august 2000⁷. I august 2000 var 35.600 personer sysselsatt innen petroleumsrelatert virksomhet. Dette utgjør i år ca 20% av den totale sysselsettingen i fylket, mens andelen til sammenligning utgjorde ca 26% året før. Størst reduksjon i petroleumsrettet sysselsetting i Rogaland hadde kategorien ”industri, bygg og anlegg” med 8423 personer. Dette er i stor grad fagutdannet arbeidskraft. Videre reduserte ingeniørselskapene med 564 personer og serviceselskapene med 242. Oljeselskapene økte sin bemanning med 640 personer.

Tallene gjenspeiler den kortsiktige ordretørken og de reduserte forventninger som har spredt seg i oljenæringen etter toppåret 1998/99. Investeringsnivået er halvert i løpet av to år. Dette har eksempelvis fått store konsekvenser for Kværner Oil & Gas i Stavanger som har redusert bemanningen med ca 2.800 fra toppnivået. Foretaket forventer et fortsatt høyt permitteringsnivå med et betydelig antall på omskoleringskurs. Aktivitetsnivået regnes som usikkert og er avhengig av snarlig ordreinnngang.

6 aetat, arbeidsmarkedsstatistikk

7 aetat, Oljeundersøkelsen 2000: Sysselsettingen i petroleumsrettet virksomhet i Rogaland – august 2000

3 Regionale ringvirkninger av aktivitetene ved Jåttånuten

Før vi anslår de direkte virkningene på sysselsettingen og lokale kjøp av varer og tjenester presenteres en oversikt over nåværende bemanning i henholdsvis Forsvarskommando Sør (FKS) og NATO-kommandoen:

	FKS	JHQ NORTH
Militære	154	188
Sivile	83	37
Grenaderer ⁸	17	
Menige	188	
SUM	442	225

NATO-staben er bredt internasjonalt sammensatt: Danmark, Storbritannia, USA, Nederland, Canada, Polen, Tyskland, Italia og Norge. De er høyt utdannet med bred internasjonal erfaring. Denne kompetansen er tett integrert med FKS. Dette gir flere vesentlige bidrag til økonomi, kompetanseoverføring og koordinering av aktivitetene.

Integrasjonen av de to organisasjonene gir betydelige økonomiske synergieffekter. Aktivitetene er basert på et 50/50 kostnadsdelingsprinsipp mellom NATO og FKS, noe som fører til rimeligere drift for begge. Den integrerte arbeidsmåten legger forholdene maksimalt til rette for kompetanseoverføring fra de utenlandske kontingentene. Dette gjelder selvsagt fagmilitære kunnskaper og ferdigheter. Like viktig er kanskje språk, kultur og reaksjons- og væremåter. Slik kunnskaps- og erfaringsoverføring er grunnleggende nødvendig for en koordinert og effektiv krisehåndtering. Slike kunnskaper er spesielt viktige i fredsstøttende operasjoner. De siste års sivile og militære kriser har vist hvordan det går når kommunikasjonen mellom aktørene ikke fungerer. Sivil skipsfart og amerikansk mangel om kulturforståelse på Balkan kan tjene som eksempler. Utvelgelsen av det norske (og danske) NATO-hovedkvarteret som ledere av den flernasjonale fredsstyrken Kfor 5 i Kosovo fra april 2001 er et konkret uttrykk for den koordineringskompetansen Jåttå har opparbeidet gjennom mange års

⁸ Grenaderer er menige på tre års kontrakt

integrert samarbeid⁹. Generalløytnant Thorstein Skiaker på Jåttå blir sjef for NATO-operasjonene på Balkan.

Utover erfaringene med samdrift og internasjonalt samarbeid har forsvarets aktiviteter direkte virkninger på lokalt personlig konsum, på det lokale anskaffelses- og leverandørsystemet og gjennom koplinger til det lokale utdanningssystemet.

3.1 Personlige kjøp av varer og tjenester

Både sivilt og militært ansatte bruker deler av lønnsinntekten sin på lokalt konsum av varer og tjenester. For bofaste sivilt ansatte kan dette utgjøre opptil 80% av disponibel inntekt, mens det lokale konsumet til det militære personalet typisk vil ligge på det halve av dette nivået – i enkelte internasjonale undersøkelser forbrukes i underkant av 50% av disponibel inntekt hos militært ansatte lokalt (Bradshaw 1999). For militært ansatte fra andre land, men med arbeidssted i Rogaland, vil det lokale konsumet av varer og tjenester trolig være enda mindre.

Ikke desto mindre vil dette, om det omfatter flere hundre personer, representere et merkbart tilskudd til kjøpekraften i regionen. En liten konservativ regneøvelse kan illustrere dette (tallene i eksempelet er hentet fra begynnelsen av kapittel 3):

Anta at det på FKS/JHQ NORTH til sammen er 120 sivilt ansatte, 150 norske militært ansatte og 190 utenlandske militært ansatte. Anta videre at sivilt ansatte bruker 80% av disponibel inntekt på lokalt konsum, at norske militært ansatte anvender 50% av disponibel inntekt på lokalt konsum og at utenlandske militært ansatte anvender 25% av disponibel inntekt på lokalt konsum. Anta til slutt at *alle* norske arbeidstakere har en disponibel inntekt på kr. 200.000,- pr. person, mens utenlands militært ansatte har en disponibel inntekt på kr. 500.000,- pr. person. Det individuelle konsumet til disse 460 ansatte i forsvarsmakten representerer en lokal omsetning av varer og tjenester på oppunder 58 millioner kroner årlig.

Militært vernepliktige antas å bruke 80% av de utbetalte dagpengene på lokalt konsum. I løpet av et år utgjør dette for 200 menige med en dagpengesats på kr. 100/dag¹⁰ en omsetning på 5.8 millioner kr.¹¹

⁹ General J. Spiering i intervju med Stavanger Aftenblad 18.11.00

¹⁰ Pr. juli 1999 var dagpengesatsen kr. 95,- for menige soldater.

3.2 Organiserte anskaffelser og lokale underleverandører

Forsvarets virksomhet har lokale økonomiske ringvirkninger også i kraft av tilknytningene til det lokale anskaffelsessystemet. Militære anlegg vil typisk være svakt forankret i den lokale økonomien på denne måten. Internasjonale undersøkelser indikerer at mellom 3% og 10% av forsvarsanleggenes kjøp av varer og tjenester skaffes til veie lokalt (Bradshaw 1999, Hartwig 1989). Forsvarsanlegg lagt til distrikter som kjennetegnes av et ensidig næringsliv befinner seg i den nedre del av dette intervallet, mens mer sentrale forsvarsanlegg forestår en større del av sine innkjøp lokalt.

Forsvarsvirksomhetens tilknytning til den lokale økonomien er dermed sterkere i områder hvor sammensetningen av det lokale næringslivet er mer variert. Uavhengig av den generelle økonomiske tilknytningen, vil det overalt hvor forsvarsanlegg finnes kunne være underleverandører som er fullstendig avhengig av leveranser til disse anleggene. Disse kan ha svært ulik strategisk holdning til det å være leverandør til Forsvaret. Mens noen er bekvem med stor avhengighet av salg til Forsvaret, vil andre søke å redusere sin avhengighet (Arbaugh og Sexton 1997).

Den norske forsvarsindustrien er avgrenset til noen få større aktører og et begrenset antall mindre produsenter av ammunisjon og utstyr. I Rogaland er det bare en håndfull aktører virksomme i denne bransjen.

3.3 Mulige virkninger på opplærings- og utdanningsmiljøer

Fra offentlig virksomhet kan det skje teknologioverføring til lokalt og regionalt næringsliv ved at kunnskap - som i dette tilfelle opparbeides innenfor forsvarssystemet både nasjonalt og internasjonalt – lekker ut og kommer til anvendelse i andre deler av lokalsamfunnet.

¹¹ For sammenlikningens skyld kan opplyses at 63.8 millioner kroner utgjorde omlag 0.5% av den samlede omsetningen i detaljvarehandelen i kommunene Sandnes og Stavanger i 1998. Kilde: SSB Varehandelsstatistikk.

I denne forbindelse vil sikkerhets- og beredskapsinnsikt utviklet innenfor forsvarssystemet kunne komme til anvendelse i lokal industri såvel som innenfor sentrale deler av høyskolesystemet i Stavanger og Stord-Haugesund.

Rogaland er det fylket som har flest industriarbeidsplasser (SSB). Behovet for sikkerhets- og risikohåndteringskompetanse er kontinuerlig i deler av den lokale prosessindustrien.

Ved Høgskolen i Stavanger er utviklet planer om en utdanning i samfunnssikkerhet på hovedfagsnivå, mens Høgskolen Stord-Haugesund lenge har vært ledende innenfor grunnutdanningen på HMS-området i Norge. Ved begge høyskolene er det dermed behov for kompetanse i risikohåndtering og sikkerhetsstyring i grunnutdanningen rettet mot det sivile samfunn. Dette er kompetanse som kan overføres og transformeres fra forswarets fagpersonell. Det bør legges til rette for et mer omfattende samarbeid mellom Jåttå, høyskolene og forskningsmiljøene på dette området. Dermed kan regionen på et senere tidspunkt argumentere enda sterkere for fortsatt tilværelse her.

4 Ulike utviklingsalternativer

Forsvarsanleggenes relativt svake lokale økonomiske forankring er en vesentlig forklaring på at lokalsamfunn som mister slik virksomhet gjennomgående raskt kompenserer for bortfallet av arbeidsplasser gjennom ny offentlig eller privat virksomhet. De direkte og indirekte økonomiske ringvirkningene synes begrensede. Kompetansemessig representerer omleggingen av den operative kommandostrukturen i det norske forsvaret imidlertid store lokale endringer. Stavangers omdømme som internasjonalt tiltrekkende for viktige aktiviteter kan bli svekket. I det følgende blir det redegjort for noen sentrale følger av å velge ulike operative strukturer.

4.1 Samlet norsk forsvarskommando i nord (Reitan)

Norge og Polen er for øyeblikket de NATO-landene som har felles grense med Russland. Usikkerheten om utviklingen i Russland, særlig med hensyn til konsentrasjonen av strategisk våpenmakt på Kola, gjør at den russiske territorielle dimensjonen fortsatt er sentral i den norske sikkerhets- og forsvarspolitikken. Det er særlig nødvendigheten av et lokalt norsk nærvær i nord som blir trukket fram til støtte

for dette lokaliseringalternativet for en samlet norsk forsvarskommando (FOHK) i nord.

Hva vil være de direkte virkningene for Stavanger-regionen dersom det felles operative hovedkvarteret samles i Reitan? I første omgang innebærer dette at de nasjonale kommandostabene for sjø, luft og land legges ned. Dette representerer anslagsvis 100 årsverk. Men det er antakelig bare innledningen til en større omlegging. De samlede konsekvenser vil etter alt å dømme bli langt større. FKS på Jåttå er som nevnt fysisk integrert med NATO-kommandoen Joint Headquarters Allied Forces NORTH Europe (JHQ NORTH)

Alt i alt dreier det seg dermed om nærmere 650 arbeidsplasser som kan gå tapt i Stavanger-regionen. De samlede direkte og indirekte virkninger vil i så tilfelle bli merkbare, etter som aktivitetene på Jåttå genererer en betydelig etterspørsel etter varer og tjenester, boliger, fritidsaktiviteter, skole og utdanning, samt reiser og hotellovernattinger.

På kort sikt vil altså virkningene av en samling til Reitan innebære at hundre stillinger legges ned ved Jåttå. De øvrige stillingene vil bli opprettholdt som støtte for NATO-hovedkvarteret i form av vakt, sikrings- og sambandstjenester. Vi understreker imidlertid at NATO-basen på litt lengre sikt etter all sannsynlighet også vil bli lagt ned. Det er nemlig lite sannsynlig at NATO selv vil bygge opp et støtteapparat i Stavanger. Det er nettopp integrasjonen med de effektive støttefunksjonene i FKS som er Jåttås konkurransefortrinn når NATO vurderer antall og lokalisering av sine kommandosentre.

Dette representerer også et signifikant bortfall av offentlige inntekter (reduert skattøre) såvel som et redusert lokalt konsum, først og fremst knyttet til militært personell som ikke vil forbli bofaste i regionen etter at forsvarskommandoen i sør avvikles. For sivilt ansatte er det trolig at de aller fleste forblir yrkesaktive i annen offentlig eller privat virksomhet. Hvor stor andel som vil fortsatt vil være å finne i arbeidsstyrken etter en relokalisering vil til dels være avhengig av alderssammensetningen av den sivile arbeidsstyrken ved Jåttå.

4.2 Samlet norsk forsvarskommando i sør (Jåttå)

Dersom Stortinget følger Forsvarssjefens innstilling og oppretter det felles operative hovedkvarteret i Stavanger og Jåttå, vil antall stillinger øke. Det er antydning at den norske hovedkommandoen vil styrkes med 60 norske militære. I tillegg kan NATO komme til å

overføre luftoperasjonsenheten fra Reitan, anslagsvis 60 stillinger. En samling på Jåttå vil legge forholdene til rette for en fortsatt integrering med NATO og vil øke sannsynligheten for en fortsatt tilstedeværelse av alliert personell. Med en slik samling vil over 700 personer ha sin arbeidsplass på Jåttå, de fleste høyt kvalifiserte fagfolk. Antakelig vil Jåttå stå sterkere som fortsatt NATO-hovedkvarter i NATO's framtidige omorganisering. Dette er et vesentlig argument ettersom det er et sterkt norsk ønske om at JHQ North skal bli værende i Norge.

Tilskuddet av nye arbeidsplasser representerer også økte offentlige inntekter (gjennom økt skattøre) såvel som en mindre økning i det private konsumet, først og fremst knyttet til militært personell som overføres i forbindelse med at forsvarskommandoen i Nord avvikles.

4.3 Framtidsutsiktene for JHQ NORTH

Som antydnet ovenfor er det svært sannsynlig at det felles regionale NATO-hovedkvarteret også vil bli nedlagt dersom den nasjonale felleskommando legges til Reitan. Øverstkommanderende for de allierte styrkene i Europa, general Joachim Spiering, uttaler at ”den nordnorske byen mangler det meste som behøves av sivil infrastruktur for å være vertskap for et internasjonalt samfunn på flere hundre personer. Stavanger har derimot et internasjonalt miljø, internasjonale skoler og barnehager, nærhet til Kontinentet samt korte og direkte flyruter til sentrale europeiske byer”¹².

På den annen side vil NATO neppe endre sin kommandostruktur på helt kort sikt. Den nåværende kommandostruktur innen NATO ble tatt i bruk 3.mars 2000, og NATO er innstilt på at den nye ordningen må få tid til å vise at den fungerer. De nærmeste årene vil alliansen kartlegge hva de forskjellige hovedkvarterene og den nye strukturen er i stand til å utføre. Hvor lang tid det eventuelt vil ta før NATO-hovedkvarteret legges ned, er vanskelig å si. Hittil har man hatt en forventning om at det blir liggende i alle fall fem år.

En nedlegging av NATOs nordligste hovedkvarter vil få store konsekvenser for Stavanger-regionen. De direkte virkningene er at ca 250 NATO-ansatte og omtrent like mange stillinger i den norske støttestaben vil bli borte, dvs ca 500 arbeidsplasser. De

¹² General J. Spiering i intervju med Stavanger Aftenblad 18.01.00

indirekte virkningene blir også betydelige: Regionalt etterspør de ansatte og deres familier en rekke tjenester:

- Fritid
- Bolig
- Skoler og utdanning
- Nasjonale og internasjonale flyreiser
- Hotellovernatting, catering og konferanser

De ansatte er pålagt å holde seg i form og er aktive brukere av treningsstudio, tennis- og golfbaner. Eksempelvis har de fleste ansatte SATS-medlemskap (treningsstudio). På denne og andre måter bidrar de til det lokale fritids- og kulturlivet. De har en betydelig reisevirksomhet med 1350 utenlands- og drøyt 6000 innenlandsreiser i året. NATO-staben har avtaler om et antall hjemreiser pr år¹³. Videre står de for 6-7000 hotelldøgn årlig i Stavanger-regionen¹⁴. NATO-kommandoen er et hyppig reisemål for et stort antall besøkende. Således er NATO-senteret på Jåttå et av de mest besøkte av NATO-hovedkvarterene. Her kommer statsministre, andre høytstående politikere, ambassadører og generaler fra hele verden. NATO og Jåttå er dermed med på å befeste Stavangers renommé som en internasjonal by. Det etableres viktige internasjonale nettverk som også kan utnyttes kommersielt.

Såvel FKS som JHQ NORTH er betydelige etterspørrere på boligmarkedet. FKS eier flere hundre boligenheter i regionen. NATO er som organisasjon som oftest ikke eiere, de opptrer som leietakere i Stavanger-regionen. NATO-ansatte bor her sammen med sine familier og får boligkostnadene dekket. Deres etterspørsel kan anslås til 230 eneboliger/leiligheter. Utlendingenes barn er elever/studenter ved byens internasjonale skoler. International School of Stavanger (ISS) har innrullert 78 skoleelever med NATO-foreldre, fordelt med 38 fra USA, 15 fra Storbritannia, 17 fra Tyskland og 4 fra henholdsvis Polen og Canada. elevene fra nato-familiene utgjør mer enn hver 6. elev

13 Dette representerte om lag 3 promille av flyreisene over Sola lufthavn i 1999.

14 Dette utgjorde mellom 1.5% og 1.8% av overnattinger av forretningsreisende ved hotellene i Jær-regionen i 1998.

ved ISS, og sannsynligvis et mindre innslag ved British School of Stavanger.¹⁵ Skal opphavet til skoleelevene ved de internasjonale skolene i Stavanger tas som en indikator på militærpersonalets betydning for det internasjonale sosiale miljøet i Stavanger, spiller de lokale forsvarsanleggene en stor rolle.

NATO-tilstedeværelsen skaper aktiviteter ut over Stavanger. De store NATO-øvelsene, som samler 40.000 mann, styres fra Jåttå. Med en utflytting av NATO-kommandoen forsvinner også NATO-øvelsene. En nasjonal kommando kan nemlig ikke lede disse øvelsene, hvilket innebærer at Reitan ikke kan overta styringen av disse aktivitetene.

5 Argumentene fra Nord

Skal kampen vinnes må motstanderens argumentasjon være kjent. I kapitlene ovenfor har vi redegjort for de fleste. Her gjengir vi i tillegg kort synspunkter og perspektiver fra fylkesmennene i de tre nordligste fylkene¹⁶. I sin høringsuttalelse til Justisdepartementet uttrykker de stor bekymring om Forsvaret i nord reduseres: ”For å gi norske myndigheter nødvendig handlefrihet er det nødvendig å ha et forsvar i landsdelen som har en troverdig kapasitet og en akseptabel kvalitet”. De viser videre til de mange naturressursene som må ivaretas i nord. Bare innen fiskeoppdrettsnæringen og havbruk forventer en at eksportverdien skal nå 250 milliarder i 2030. I dag er det Forsvaret som tar seg av fiskerikontrollen til havs, via Kystvakten og Orion-flyene. Forsvaret holder sine SeaKing helikoptre i redningsberedskap og Forsvaret utfører grensevaktjenesten mot Russland.

De tre fylkesmennene hevder det norske samfunnet må være forberedt på å møte en rekke utfordringer som kan true grunnleggende verdier. Det kan være atomulykker med radioaktivt nedfall, langvarig bortfall av strøm, ekstremt vær, flom, masseflukt fra Russland, terrorisme og i verste fall krig. De viser også til at olje- og gassvirksomheten, og dermed landets økonomiske tyngdepunkt, er på vei nordover. Utenfor Nord-Norge

15 Vi antar at andelen av elever med tilknytning til det internasjonale oljemiljøet er større ved BSS enn ved ISS.

16 Aftenposten, 18.11.00

ligger også noen av verdens rikeste fiskeressurser. Dette krever militært nærvær for at Norge skal hevde suverenitet.

Av uttalelsen merker vi oss kombinasjonen av sikkerhetsmessige, næringsmessige og rent politiske argumenter.

6 Konklusjoner

Sannsynligheten er stor for at den nye fellesoperative hovedkommandoen etableres på Reitan. En slik lokalisering er i tråd med Forsvarsdepartementets innstilling og støttes av nordnorsk lobbyisme. Forsvarssjefen har imidlertid gått inn for Jåttå.

Tradisjonell militærstrategisk tankegang vil favorisere Reitan. Reitan ligger i ”riktig” landsdel og nærmest etterkrigstidas store trussel: Russland og flåtestyrken på Kola. I enhver organisasjon spiller historien en viktig rolle som premiss for organisasjonskulturen og hvilke forhold som inkluderes i et beslutningsunderlag. Det kan også påstås at Norge har påtatt seg en europeisk rolle som forsvarer av Nordområdene og Arktis. Etablering av FOHK til Nord-Norge vil signalisere at Norge gir denne rollen førsteprioritet.

Jåttå står sterkest dersom det legges til grunn et mer oppdatert og nyansert trusselbilde. Installasjonene i Nordsjøen er svært sårbare og sentrale for norsk økonomisk verdiskaping. Sabotasje mot anleggene vil kunne ødelegge verdifulle fiskeriressurser for lang tid. En større vektlegging av deltakelse i internasjonale operasjoner taler også til Jåttås fordel. Videre gir samlokalisering med NATO-hovedkvarteret god økonomi gjennom synergier og kostnadsdeling. Løsningen er optimal for gjensidig utveksling av kunnskaper og ferdigheter mellom NATO og norsk militærpersonell. Forsvaret må i stigende grad konkurrere på arbeidsmarkedet for å rekruttere og beholde kompetent personell. Stavanger byr på et bredt og spesialisert arbeidsmarked som rekrutteringsgrunnlag, og svært tjenlige fasiliteter for norsk og alliert personell. I fredstid må Forsvaret vinne ”The war for talent” om det skal framstå kompetent og troverdig. Mulighetene for å vinne den krigen er langt større fra Stavanger, noe som i det lange løp kanskje er hovedargumentet for en lokalisering til Jåttå.

Jåttå har altså mange fortrinn, men de utfordrer til dels tilvante forestillinger i Forsvaret. Derfor kan salgsjobben være svært tung. Et kompromiss er vanskelig å gjennomføre dersom beslutningen utelukkende ses på som et valg mellom Reitan og Jåttå. Slik er det

imidlertid ikke. Sett samlet vil Nord-Norge også i den foreslåtte framtidige organisering av Forsvaret ha betydelige oppgaver, ressurser og arbeidsplasser. En av to landsdelskommandoer legges til Nord-Norge (Harstad) samt tre av åtte forsvarsdistrikter. Ettersom Forsvaret åpenbart er i strid med seg selv når det gjelder stedsvalg, kan det være hensiktsmessig å forsøke å oppnå et omforent kompromiss. FOHK må i så fall plasseres på Jåttå.

7 Referanser

Aetat (div. årganger) Arbeidsmarkedsstatistikk

Arbaugh, J.B. og Donald L. Sexton (1997) "Strategic orientation and customer dependency in discontinuously changing environments: a study of the defense industry" *Journal of Managerial Issues* 9.4; 419-439.

Bradshaw, Ted K. (1999) "Communities not fazed: why military base closures may not be catastrophic" *Journal of the American Planning Association* 65.2; 193-206.

Coomes, Paul (1999) "Economically important military activity offers future opportunity" *Foresight* 6.1

Dardia, Michael, Kevin F. McCarthy, Jesse M. Malkin og Georges Vernez (1996) "The effects of military base closures on local communities: a short-term perspective" *Diskusjonsnotat MR-667-OSD* RAND Corporation: Santa Monica, CA.

Forsvarets Forum (2000) *div. utgaver*

Hartwig, Robert P. (1989) "Fiscal impact on Illinois of military base closures" *Illinois Economic Review*

Hooker, Mark A. og Michael M. Kettner (1997) "The effects of military spending on economic activity: evidence from state procurement spending" *Journal of Money, Credit and Banking* 29.3; 400-421.

NOU (2000:20) *Et nytt forsvar* Forsvarsdepartementet, Oslo.

Statistisk Sentralbyrå (div. årganger) Varehandelsstatistikk

STEP (1995)

Div. skriftlige uttalelser fra ordføreren i Stavanger (5.12.2000), uttalelser fra representanter for NATO og norsk forsvarsmakt gjengitt i dags- og fagpresse (Stavanger Aftenblad, Nordlandsposten, Forsvarets Forum)